

ՄՈՐԻ / ՄՈՐԵՆԻ ԲԱՌԻ ՀՆԱՐԱՎՈՐ ԾԻՍԱՆՈՍԱՊԵՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ԸՄԲՈՆՈՒՄԸ ՀԱՅ ՄԻՋՆԱԳՐԱՅԱՆ ԳՐԱԿԱՆ ԵՎ ԲԱՆԱՀՅՈՒՄԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ

Այդինյան Ա.

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ

Հայ միջնադարյան գրական և ժողովրդական աղբյուրներում մորի/մորենի բառը համդես է գալիս նվիրագործական բնույթի իրադրությունների համատեքստում: Ըստ երևույթին բառն ունի մոշ/մոշենի իմաստը և ստուգաբանորեն կապված է հնդեվրոպական «մուգ, սև» արմատի հետ: Միևնույն ժամանակ ավանդության մեջ անցումային ծիսաառասպելաբանական իմաստ ունեն այն բաները, որոնց ստուգաբանությունները նույնպես կապված են «մուգ, սև» իմաստների հետ: Այն դեպքում, երբ մորի բառը մայր անտառ բառի հետ, բաղադրության պատճառով, տառնում է «անտառ» նշանակությունը, ևս ընդգրկվում է նվիրագործական ծեսերի հետ կապված պատկերացումների համակարգում:

Айдинян А. Возможные ритуально-мифологические ассоциации слов mori (moreni) в средневековых армянских литературных и фольклорных источниках. В средневековых армянских литературных и фольклорных источниках слово mori(moreni) встречается в контексте ситуаций инициационного характера. По-видимому, слово имеет значение ежевика и этимологически связано с индоевропейским корнем *mor-, *mer- «темный, черный». В славянской традиции переходной ритуально-мифологической символикой обладают слова калина, малина, рябина, этимология которых также связана со значениями «темный, черный». В том случае, когда слово mori, вследствие контаминации со словом mayt «лес», имеет значение лес, оно также включается в систему представлений, связанных с инициационными ритуалами.

Aydyanyan A. Possible ritual and mythological associations of the words mori (moreni) in medieval Armenian literary and folklore sources. In Armenian medieval literary and folk-lore sources the word mori(moreni) is found in the context of initiatory situations. Apparently the word has the meaning 'blackberry (blackberry bush)' and its etymology is associated with the Indo-European roots *mor-, *mer-'dark, black'. In Slavic traditions similar passage of symbolism can be ascribed to the words kalina, malina, rjabina also etymologically associated with the meanings 'dark, black'. In the case, when the word mori has the meaning wood because of its contamination with the word mayor 'wood', it can also be included into the inventory of initiatory ideas.

Միջնադարյան ժողովրդական երգերում *մորի* բառը համդես է գալիս անսովոր դրոշմության առնչությամբ: Հետևյալ գովերգում հերոսի բացառիկությունը հաստատվում է այն փաստով, որ նրան ծնել, բերել է ոչ թե «մարդ-մայրը», այլ «եղև ի մորին».

Թագաւոյ թ իմ սկի, կտրի՛ճ,
 Աճապ ա՛ր մարքս զքե բերել.
 Թե՛ զինք մարդ-մայրն չէ բերել,
 Ոչ կնիկ դայեկ սրնուցեք.
 Թե՛ զինչ եղև ի մորին բերել,
 Խրկաքին կարով սրնուցեք.
 Թէ՛ն աստղունը ինքն օրորքն արել,
 Լուսնիկան ի լուսն է հանել.
 Թե՛ Յիսուս ինքնասն եղեր
 Որդանան գետն մրկըբուեք,
 Կրնրել, իր անուն դրել,
 Իմ պարուն, մեր մոր թագաւոր: [1, 124-125, 473-474]

Երգի մի ուրիշ տարբերակում *մորուն* համապատասխանում է *սարը*.

Ձրեզ եղև ի սարին՝ բերել.
 Ու շահին թագաւո՛ւն սնուցեք: [1, 128, 475]

Այստեղ կարելի է նկատել տոտեմական կենդանուց, բույսից և այլնից, սերվելու մասին պատկերացումների մնացուկներ [2, 258]: Մի շարք արխայիկ հասարակություններում նվիրագործվողներին համոզում էին, որ նրանք ծնվել (վերածնվել) են տոտեմից: [3, 132] Բերված երգի հնարավոր կապը որևէ նվիրագործական արարողության հետ ավելի ակնհայտ է երևում սույն երգի տարբերակի հետևյալ վերջին երկտողում.

Կրնրել, իր անուն դրել,
 Այս անուն մեր մոր թագաւոր: [1, 126-127, 474-475]

Երգը ծիսական բանաձևային տեքստ է, որն ըստ երևույթին օգտագործում էին իրական կնունքների, այսինքն՝ նվիրագործական արարողությունների ժամանակ: «Այս անուն» բառերը զբաղեցնում էին կնքվողի հատուկ անվան տեղը: [1, 474-475]

Երգի հերոսը ծնվում է «ի մորին», վերջինս պետք է որ լիներ այն տեղը, որտեղ կատարվում էին նվիրագործվողի մահը և նոր ծնունդը ներկայացնող ծեսերը: Արխայիկ հասարակություններում այդպիսի ծեսերը սովորաբար կատարվում էին անտառում կամ ոչ անտառոտ վայրերում՝ թփերի մեջ. հաճախ էր հանդիպում նաև նվիրագործության նպատակով սար բարձրանալը: [4, 189; 5, 283, 355; 6, 56-57] *Մորի* բառի նախնական իմաստն է *մորենի* բույսի հատապտուղը կամ հենց ինքը՝ *մորենի* բույսը: [7, 444; 8, 645-646] *Մորենի* անվան տակ Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության մեջ հանդես է գալիս այն վատվող, բայց չայրվող թուփը, որի միջից Աստված խոսում էր Մովսեսի հետ:

«Եւ երեւեցաւ մնա հրեշտակ Տեառն բոցով հրդի ի միջոյ մտրեմոյ. եւ տեսաներ զի մտրեմին վառեալ էր հրով, եւ ոչ այրեր մտրեմին: Եւ ասէ Մովսէս. Անցեալ տեսից գտեսիլն զայն մեծ. զի՞ է զի ոչ այրեցի մտրեմին: Իբրեւ ետես Տէր եթ մերձեմայ տեսանել, կոչեաց զմա Տէր ի միջոյ մտրեմոյն, ասէ, Մովսէ՛ս, Մովսէ՛ս, եւ մա ասէ, Չի՞ է՛.....»: [9, 60]

Բառի իմաստն ըստ երևույթին համընկնում է հունարեն (Septuaginta) և լատիներեն (Vulgate) քարգմանությունների համապատասխան βετος և *rubus* բառերի իմաստի հետ: [10, 290-291] Երկուսն էլ նշանակում են «մշշ» բույսը: Հունարեն և լատիներեն քարգմանությունների մույնություն վրա հիմնվելով՝ ենթադրվում է, որ մույն իմաստն ունի մալ բնագրի *seneh* բառը, որը, հնարավոր է, կապ ունի *sinaï* անապատի և լեռան անվանումների հետ: [10, 290-291]

Ջրիստոմենական ավանդությունը վառվող բլրի կերպարը ընդհանրապես մեկնաբանում է իբրև Մարիամի նախապատկեր, որը իդիանում է աստվածային (այրող) բնությամբ և ծնում այն՝ մնալով կենդանի և չկորցնելով կուսությունը: [11, հ. 2 210] Համապատասխանաբար հայկական միջնադարյան հոգևոր բանաստեղծության մեջ *մտրեմին* հանդես է գալիս իբրև Մարիամի խորհրդանիշ: [7, 444] *Մարիամ* անվան հետ միանալով՝ *մտրեմի* բառը կարող է ալիտերացիա առաջացնել:

«Այսոր բուսավ յամնայէ մտրեմին մարիամ յոր վառեցաւ հուրն աստվածային գոր ետես Մովսես զօրինակ կուսին ի սինա լըցեալ լուսովն ամմատոյց...»: [12, 11]

Սիւնույն ժամանակ Մարիամի խորհրդանիշ էր համարվում ինքը՝ Սինա լեռը.

«այսօր զառակ յովակիմայ ետուր զեռառն վիմածին»: [12, 12]

Այսպիսով, եթե միջնադարյան ժողովրդական երգերում *մտրին* և *սարը* զուգահեռաբար հանդես են գալիս իբրև հերոսի ծնվելու վայր, ապա քրիստոմենական ավանդության մեջ հենց ինքը՝ Հիսուսի մայրը, համապատասխանաբար մույնացվում է Մտրեմու և Սինայ լեռան հետ:

Մտրի (Մտրեմի) բույսը, այսինքն՝ *մոշը* «նվիրագործական» իրադրության համատեքստում հանդես է գալիս հայկական ժողովրդական հեքիաթում: Երեք քույր զնում են անտառ մոշ հավաքելու: Զույրերից ամենակրտսերը (դեռ չնվիրագործվածը) մոտրվում է և հանդիպում դևի (նվիրագործության հովանավորին): Դևը պահում է աղջկան «փղշերին տակեն» և զնում կրակի հետևից՝ փշերը վառելու և աղջկան խորովելու նպատակով: [13, 365] Այսպիսով, *մոշի* և *փշերի* մեջ մնալու մոտիվները հանդես են գալիս երեխային կրակի մեջ խորովելու մոտիվի հետ համատեղ, իսկ վերջինս նվիրագործական փորձությունների տարածված ձևերից է: [14, 85-87; 6, 98-103]

Վառվող, բայց չայրվող *մտրեմու* (կրակի և մոշի) մոտիվը մույնպես հանդես է գալիս նվիրագործական բնույթի իրադարձություններում: Հին կտակարանի համատեքստում իրադրությունը նվիրագործական է Մովսէսի համար, մինչդեռ *մտրեմու* միջից խառող Աստված (կամ *մտրեմու* մեջ գտնվող հրեշտակը) համադրելի է արխաիկ հասարակության նվիրագործության հովանավորների կերպարների հետ: Այսպես. Արևմտյան Աֆրիկայում անհատական նվիրագործության միջոցով ձեռք բերվող հմայական օգնականն էր «թիերի ոգին» [5, 93], Աստվածաշնչում Յահվեն անվանվում է «մա, ով գտնվում է *seneh*-ում»: [10, 290] Միջնադարյան հոգևոր երգերի համատեքստում էլ Մարիամը, և՛ մրա որդին ենթարկվում են կրակի փորձության: [11, հ. 1 544] Հայրենում կրակով բռնված մորին, որը չի այրվում կամաչ լինելու պատճառով, համադրվում է մեռնող *մանկան* հետ, որը չի մեռնում, քանի որ պատանի է.

Կրակս ի մտրին ինկեր՝
Չի վառիր կանչու քենեմ.
Մանուկը մեռնիլ ինկեր՝
Չի մեռնիլ մանկութենեմ: [15, 682]

Հայկական ժողովրդական հեքիաթում աղջկան հաջողվում է դուրս գալ փշերից և խուսափել կրակի փորձությունից: Մյուսեի այսպիսի գարգացումը բնորոշ է հեքիաթի ժանրին: Փորձության «դրական» նշանակության մասին պատկերացումները միշտ չէ, որ պահպանվում են հեքիաթներում, և հաճախ, ինչպես քննարկվող դեպքում, երեխայի այրումը փոխարինվում է երեխայի կողմից «այրողի այրումով»: [6, 98-103]

Սիւնույն ժամանակ հայկական բանահյուսության մեջ *մոշու* մեջ ընկնելը կարող է ցանկալի լինել երեխայի համար, ինչպես հայրենային չափով հետևյալ օրորոցային երգում, որտեղ մայրը ցանկանում է, որ իր որդին ընկնի «անտառ մօրին» և «առնի քօրիկը խորուն».

Դուն լընիս անտառ մօրուն,
Չառնես քօրիկդ խորուն.
Քօրիկա խորուն գառնես,
Օտող շորք անէ ճեղերուն: [15, 636]

Օրորոցային երգում, ինչպես և մի շարք այլ միջնադարյան և բանահյուսական տեքստերում, *մօրի (կամ մորի)* բառն ըստ երևույթին նշանակում է ոչ թե «մոշ» բույսը, այլ «անտառ»՝ *մայր* (անտառ) բառի հետ բաղադրության պատճառով: [16, 349, 247] Այս եզրակացությանն է հանգեցնում ոչ այնքան բառի գրային պատկերը, որքան երգի տարբերակներում կարելի է գտնել և՛ *մորի*, և՛ *մօրի* ձևերը, որքան միջնադարյան և բանահյուսական տեքստերին բնորոշ «անտառ/մօրի» հոմանիշային կառուցվածքում հանդես գալը: Մակայն «անտառն» ունի մույն ծիսաառաստվերաբանական իմաստը, ինչ և «թիերը». արխաիկ հասարակության մեջ այն հանդես է գալիս իբրև նվիրագործվողի ծիսական մահվան և վերածննդի տեղ: [6, 56-57] Ինչպես և «թուփը», «անտառը» արխաիկ պատկերացումներով կարող է համադրվել «առքի» հետ: [17, 12] Թեև օրորոցային երգում չի ասվում, թե ինչ ծառ է դառնալու երեխան «անտառ մօրում», դրա տեքստը համադրելի է հայկական ժողովրդական հեքիաթների այն դրվագների հետ, որտեղ թուփը դառնում է խնձորենի, կամ անտառը՝ խնձորի կամ խաղողի այգի: [13, 399] Ինչպես հեքիաթային թուփը և անտառը, *մորին* մույնպես պետք է խորհրդանշի նախնական քառաը, որից առաջա-

նում է ծխաառասպելաբանական կարևորություն ունեցող որևէ ծառի հետ համադրվող աշխարհը: Վերադարձը դեպի նախնական քառսի վիճակը նվիրագործվողի ծխական մահվան առասպելաբանական ներմատուն է, իսկ նրա վերածնունդը կապված է տիեզերական կարգի վերականգնման և աշխարհի վերստեղծման մասին պատկերացումների հետ: [14, XIII-XIV]

Մորենի բույսի մահվան խորհրդանիշ դառնալու պատճառներից մեկը փշեր ունենալն է: Փշոտ թուփը իր և անանցանելի պատմել աշխարհի միջև, հանդես է գալիս սլավոնական ողբերում. *"Зарастут дорожки терновником, я тебя больше не увижу"*. [18, 145] (Հատկանշական է, որ Աստվածաշնչի ռուսերեն թարգմանության մեջ վառվող, բայց չայրվող թուփն անվանվում է *"Терновый куст"*: Ռուսական թաղման ավանդության մեջ մոշի կամ մատրի ճյուղերը դրվում էին դագաղի մեջ, որպեսզի հանգուցյալը չվերադառնար այն աշխարհից: [19, 131] Փշերով է շրջապատված նաև ժամանակավոր (նվիրագործական) մահվան տեղը «քնած գեղեցկուհի» մոտիվով հեքիաթներում: [18, 145] Մոշ հավաքող աղջիկների մասին հայկական հեքիաթը թույլ է տալիս ենթադրել, որ փշերի միջով անցնելը կարող է լինել նվիրագործական փորձություններից մեկը, մահավանդ որ մահն օրինակներ կան արխայիկ հասարակություններում: [3, 132] Նման մոտիվ հանդիպում է նաև շոտլանդական մի հեքիաթում, որտեղ «լավ» հերոսուհին հեշտությամբ անցնում է ճահճի փշերով, իսկ «վատը» խոցում է իր ոտքերը: [20, 296]

Միևնույն ժամանակ որոշ ծխաառասպելաբանական իմաստ կարելի է գտնել նաև մորի (մորենի) բառի ստուգաբանության մեջ: Հայերեն *մոր*, *մորի*, *մորենի* բառերը ազգակից են հունական *μορον* «թուփ, թթենի, մոշ», լատիներեն *morus* «թթենի», *morum* «թուփ, մոշ» բառերին: Այս բառերի ստուգաբանությունն ըստ երևույթին կապված է *mer, *mor- «մուգ, սև» արմատի հետ, բույսերը անվանվել են ըստ հատապտուղների գույնի: [8, 645-646] Այսպիսի ստուգաբանությունը համադրելի է սլավոնական, մույնպես ծխա-առասպելաբանական թագմաթիվ առնչություններ ունեցող *калина*, *малина*, *рябина* բառերի ստուգաբանության հետ: Ըստ Ֆասմերի *калина* բառի նախնական իմաստը պետք է լինի «սև հատապտուղներով թուփ»: [21, 168] Բառը կապված է ռուսերեն *кал* (կոկոն) բառի հետ և ազգակից է հնդկերեն *kalas* (կապտավուն-սև) բառին: [21, 163] Սլավոնական բանահյուսության մեջ *калина*-ն ունի որոշակի անցումային ծխա-առասպելաբանական իմաստ: Այն հանդես է գալիս իբրև սահման այս և այն աշխարհների միջև: Այսպես, ուկրաինական ողբում հանգուցյալին ողկեցում են.

Чи до червоної калини, чи до чорної могили. [22, 239-249]

Դրախտ տանող ճանապարհն անցնում է *калина*-ի կամուրջով.

*Ой через воду тай через Дунай
Стоят мостоньки калинові,
Калинові, покошениі,
Покошениі жуковинами.
Ой шов ними господаренько,
Тай зострінає два, три ангели:
"Най Біз, помай Біз, господареньку!"
- Бодай здорові, два, три ангели!
"Ой де ж ти идеш, господареньку?"
Ой я ж до иду в рай дороженьки.
"Верни ж ся з нами а з ангелами,
Право ж ти буде в рай дороженька"
Ой взяли ж его під плеченька,
Тай понесли го в рай дороженьки... [23, 559]*

Калина -ի կամուրջով պետք է անցնեն հարսն ու փեսան, կամ հարսը փեսայի օգնությամբ հարսանեկան երգերում.

*Через дымку-быструю реку-
Мощены мосты калиновые,
Переключинки-то валежные.
Что никто по мостам нейдет,
По калиновым не перейдет.
Как Иван по мостам перейдет.
За собою он Аксинью ведет,
Николаевку переведет... [23, 561]*

Սլավոնական բանահյուսության մեջ *калина*-ն կուսության և կուսական սիրո խորհրդանիշն է: Հարսանեկան երգերի շարքում հանդես էին գալիս *калина*-ի թաղման երգերը.

*Перед порогом могила,
А в туй могили калина.* [23, 312]

Քանի որ այս նախնական իմաստը հաճախ մոռացվում է, *калина*-ն կարող է հանդես գալ նաև որպես ընդհանրապես կնոջ և սիրո խորհրդանիշ: [23, 313] *Մորի* (*Մորենի*) կերպարի նման սիրվողիկ նշանակությունն առկա է կույս Մարիամի հետ նրա նույնացման մեջ, նաև հայրեններում՝ սիրո պատճառով մորին ընկնելու մոտիվով.

*Մորուղ կուտ մորին ինկայ,
Տիղ եկայ կատարած գեղերում:* [15, 760]

Իբրև սիրո խորհրդանիշ՝ սլավոնական ավանդական երգերում հանդես է գալիս նաև *малина*-ն, որի ստուգաբանությունը նույնպես կապված է «մուգ, սև» իմաստների հետ: Բառը ազգակից է հին հնդկերեն *malina's* «պ մարուր, սև», հունարեն *μελос* «սև», *μολυν* «ձիչացնել, կեղտոտել» և այլ բառերի հետ: [21, 563] Բանա-

